

Іваноў Яўген Яўгенавіч

Магілёўскі дзяржаўны ўніверсітэт імя А. А. Куляшова

(г. Магілёў, Беларусь)

ivanov_ee@msu.by

КРЫТЭРЫЙ ВЫЛУЧЭННЯ КЛАСАЎ АФАРЫСТЫЧНЫХ АДЗІНАК (НА МАТЭРЫЯЛЕ БЕЛАРУСКАЙ, РУСКАЙ, ПОЛЬСКАЙ МОЎ)

У артыкуле разглядаюцца асноўныя класы афарыстычных адзінак, якія вызначаюцца на падставе вызначанага комплексу агульных крытэрыяў (значных для розных моў). Устаноўлена, што адносіны паміж агульнымі класамі афарыстычных адзінак маюць характар апазіцыі, іерархіі і функцыянальнай дынамікі, што яркава маніфестуе іх сістэмны характар.

Ключавыя словы: афарыстычныя адзінкі, агульныя класы, апазіцыя, іерархія, функцыянальная дынаміка

The article discusses the main classes of aphoristic units, which are determined on the basis of a set of general criteria (significant for different languages). The relations between general classes of aphoristic units are of the nature of opposition, hierarchy and functional dynamics, which reveals their systemic nature.

Keywords: aphoristic units, general classes, opposition, hierarchy, functional dynamics

Разнавіднасці афарызмаў мэтазгодна дыферэнцаваць у залежнасці, першае, ад характару (тыпу) крытэрыяў, на падставе якіх яны вылучаюцца, а па-другое, ад суадносін іх як з мноствам усіх афарызмаў, так і пэўнымі іншымі разнавіднасцямі. На наш погляд, трэба адрозніваць класы і тыпы афарызмаў. Класы – гэта такія разнавіднасці афарыстычных адзінак, што вылучаюцца на падставе комплексу агульных крытэрыяў (значных для розных моў), знаходзяцца паміж сабой у адносінах апазіцыі ці іерархіі, у сваёй сукупнасці рэпрэзентуюць мноства ўсіх афарызмаў у мове. Тыпы – гэта такія разнавіднасці афарыстычных адзінак, што вылучаюцца на падставе асобных, прыватных крытэрыяў (у тым ліку значных для пэўных моў), не залежаць ад іншых тыпаў, рэпрэзентуюць толькі пэўныя ўласцівасці або пэўную колькасць афарызмаў (групу адзінак пэўнага тыпу). Класы і тыпы афарыстычных адзінак не ўтвараюць паміж сабой рэгулярных рода-відавых адносін, хоць кожны клас афарызмаў можа складацца з пэўных тыпаў. Папярэдне намі былі акрэслены асноўныя тыпы афарызмаў [5].

Дыферэнцыяльныя прыметы агульных класаў афарызмаў павінны вызначацца ў залежнасці ад ступені значнасці кожнай прыметы (ці кожнай апазіцыі прымет) для характарыстыкі больш прадуктыўных разнавіднасцей афарыстычных адзінак. На гэтай падставе ў свой час былі распрацаваны крытэрыі сістэматызацыі афарыстычнага матэрыялу [3] і вылучаны агульныя класы афарызмаў [7; 8, с. 79–83]. Да такіх крытэрыяў адносяцца наступныя.

Непрэцэдэнтны vs. прэцэдэнтны характар ужывання ў маўленні. Першасным (найбольш важным) крытэрыем, паводле якога ўсе афарызмы можна размежаваць на два лінгвістычна значныя класы, трэба лічыць прэцэдэнтны vs. непрэцэдэнтны характар ужывання ў маўленні. **Прэцэдэнтныя афарыстычныя адзінкі** актуалізуюцца ў маўленні па-за кантэкстам іх аўтарскага ўжывання, г.зн. узнаўляюцца (у шырокім сэнсе, і масава, і індывідуальна). Напр.: *Hi салдатам, ні арыштантам не хочаш быць, – заўважыў Лабановіч. – А я, брат, жыю на прыказцы: ад торбы і ад турмы не адракайся* (Я. Колас, “На ростанях”). Тое самае і ў іншых мовах: руск. *Делать можно многое; но, понимаете, приличие во всем! Еще Пушкин сказал: “Свет не карает заблуждений, но тайны требует для них!”* (А.Ф. Писемский, “Мецане”); польск. *Zapisałem własną myśl: “Nie zabijaj!” Czy to źle, czy dobrze, że dopiero po chwili spostrzegłem – popełniłem plagiat* (S.J. Lec, “Myśli nieuczesane”) і г.д. **Непрэцэдэнтныя афарыстычныя адзінкі** ствараюцца непасрэдна ў канкрэтным маўленчым акце для адлюстравання той ці іншай абагульненай і закончанай думкі шляхам свабоднага спалучэння слоў і іх лексічных значэнняў паводле існуючых у дадзенай мове сінтаксічных мадэлей. Напр.: *Янка паглядзеў на дарогу і ўздыхнуў: – Чаго ўздыхаеш, браце? – У мяне нарадзіўся афарызм, – адказаў Янка. – Ну, кажы! – Ідучы рабіць сур’ёзную справу, не забывай узяць з сабою розум, калі ён у цябе ёсць* (Я. Колас, “На ростанях”). Тое самае і ў іншых мовах: руск. *Прокофий выследил и задал такое одиночное убийство и упрекнул Пиюсю: – Коммунисты сзади не убивают, товарищ Пиюся! – Пиюся от обиды сразу нашёл свой ум: – Коммунистам, товарищ Дванов, нужен коммунизм, а не офицерское героичество!...* (А. Платонов, “Чевенгур”); польск. *Z doświadczenia osobistego wiem, jak często w pewnej szczęśliwej chwili odślania się nam nagle prawdziwy sens myśli, które dotychczas znaliśmy czysto zewnętrznie* (S. Brzozowski) [531, s. 16] і та т.п.

Паўтаральнасць vs. непאўтаральнасць стварэння ў маўленні. Усе непрэцэдэнтныя афарызмы падзяляюцца паводле характару іх функцыянавання на **рэкурэнтныя афарызмы** (працэдура стварэння якіх у маўленні кожны раз паўтараецца) і **нерэкурэнтныя афарызмы** (якія толькі адзін раз ствараюцца ў маўленні, хоць і могуць пасля разова ці масава ўзнаўляцца ва ўжо гатовым выглядзе). У рэкурэнтных афарызмах адлюстроўваюцца стэрэатыпы паводзін, мыслення, апзнак, пачуццяў, адносін і г.д., рэгулярная актуалізацыя якіх у масавай свядомасці абумоўлівае паўтарэнне ў маўленні такіх фармулёвак, што будуецца па адных і тых жа сінтаксічных мадэлях і нападуняюцца аднымі і тымі ж лексічнымі адзінкамі: *Кожнаму (Усім, Усяму свету) дагадзіць (уласціць) не атрымаецца (не здолееш) / даспадобы не будзеш (не дагодзіш, не спадабаешся, не ўласціш і г.д.)*. Тое самае і ў іншых мовах: руск. *Без труда (Без усилий, Не работая, Не вкальвая, Не стараясь, Не трудясь и т.д.) <в жизни> ничего не добьёшься (не достигнешь, не заработаешь, не получишь и т.д.); Каких только чудес (Чего только) <в этой жизни (на белом свете)> не бывает*

(не происходит, не случается и т.д.); Само <по себе> (Само собой) ничего не даётя (не делается, не достаётся, не приходит, с неба не валится, не падает и т.д.) і г.д. Рэкурэнтным афарызмам уласцівы прамая матывіроўка як агульнага значэння, так і лексічных кампанентаў, прадуктыўныя граматычныя формы і канструкцыі, што дэтэрмінуе адсутнасць якой бы там ні было семантычнай і/або граматычнай унікальнасці, а г.зн. і ўстойлівасці такіх адзінак [4].

Камунікацыйная аўтаномнасць vs. неаўтаномнасць. Нерэкурэнтныя афарызмы падзяляюцца на два класы паводле камунікацыйнай аўтаномнасці vs. неаўтаномнасці, г.зн. функцыянальнай залежнасці vs. незалежнасці ад кантэксту. Гэта праяўляецца ў стварэнні ці ўжыванні афарыстычных адзінак, адпаведна, або як асобных маўленчых твораў (**афарызмы-тэксты**), або як элементаў пэўнага тэксту (**афарызмы-рэплікі**).

Стылістычная аформленасць vs. неаформленасць як літаратурнага твора. Сярод афарыстычных адзінак, што ствараюцца як тэксты, мэтазгодна адрозніваць **афарызмы – літаратурныя творы**, напрыклад, “Голас і слова: афарызмы” (Г. Марчук), “Post Scriptum” (А. Глобус); тое самае і ў іншых мовах: руск. “Плоды раздумья: мысли и афоризмы” (К. Прутков), “Круг чтения” і “На каждый день” (Л.Н. Толстой), “Отрывки из неписанного” (Э. Кроткий), польск. “Myśli nieuczesane” (S.J. Lec) і інш., і **афарызмы – тэксты масавай камунікацыі** грамадска-палітычнага, сацыяльна-культурнага і інш. прызначэння (эпіграфічна занатаваныя дэвізы, лозунгі, заклікі, надпісы рэкамендацыйнага або рэгламентацыйнага зместу, рэкламныя слоганы і г.д.). Напр.: *Подзвігу народа жыць у вяках!* (словы, выбітыя на гранітных плітах помніка Перамогі над фашысцкай Германіяй у Мінску); *Па газонах не хадзіць!* (надпіс у парках, скверах і г.д.). Тое самае і ў іншых мовах: руск. *Проверяйте деньги не отходя от кассы* (шырока распаўсюджаны тэкст у крамах, банках і г.д.); польск. *Na plakacie “Uczucie się pływać!” dopisałem jako dziecko kredą: “Po co? Panta rhei!”* (S.J. Lec). Афарызмы як асобныя літаратурныя творы і як рэплікі ў літаратурных творах складаюць мноства разнастайных, але вельмі блізкіх па сваіх семантычных, структурных, стылістычных уласцівасцях адзінак, якія можна кваліфікаваць як **літаратурныя афарызмы**. Яны павінны вывучацца ў межах спецыяльнага раздзела афарыстыкі (як мовазнаўчай дысцыпліны) – **літаратурнай афарыстыкі** (што адрозніваецца ад літаратуразнаўчай афарыстыкі як раздзела тэорыі і гісторыі літаратуры, аб’ектам вывучэння якой з’яўляюцца мастацкія асаблівасці літаратурнага жанру).

Індывідуальна-маўленчы vs. агульнамоўны характар узнаўлення. Усе прэцэдэнтныя афарыстычныя адзінкі (узнаўляльныя ў маўленні ў “гатовай” форме) па ступені сваёй распаўсюджанасці ў мове падзяляюцца на два класы – **індывідуальна-маўленчыя афарызмы** (ужыванне якіх у маўленні па розных прычынах абмежаванае і якія не з’яўляюцца здабыткам усіх носьбітаў дадзенай мовы на пэўным этапе яе гістарычнага развіцця) і **агульнамоўныя афарызмы**. Агульнамоўныя афарызмаў колькасна менш, чым індывідуальна-

маўленчых, таму іх аб'ём можна з пэўнай ступенню дакладнасці вызначыць у кожнай мове. У сучаснай беларускай літаратурнай мове колькасць агульнамоўных афарызмаў вызначаецца паводле іх апісання ў тлумачальных слоўніках прыказак і крылатых выразаў [9; 12].

Наяўнасць vs. адеўтнасць устойлівай асацыяцыі з тэкставай крыніцай. Усе агульнамоўныя афарызмы па прымеце наяўнасць vs. адеўтнасць лакальнай асацыяцыі з аўтарам ці літаратурным творам-крыніцай (або наогул літаратурай) можна падзяліць на два класы: **крылатыя афарызмы** (што маюць устойлівую асацыяцыю ў свядомасці носьбітаў мовы са сваім індывідуальна-аўтарскім або ўвогуле тэкставым паходжаннем з літаратуры) і **афарызмы-парэміі** (што такой асацыяцыі не маюць). Парэміі, як вядома, дыферэнцуюцца на прыказкі, народныя прыкметы, гаспадарчыя выслоўі і інш., сярод якіх колькасца пераважаюць прыказкі, пэўная колькасць якіх масава ўжываецца ў маўленні і вядомая большасці носьбітаў мовы (як і агульнаўжывальныя лексічныя і фразеалагічныя адзінкі). Вывучэнне крылатых слоў у сучасным мовазнаўстве адасабляецца ў асобную галіну – **крылаталогію** [1; 16], або **эпталогію** [2], якая перакрываюцца з афарыстыкай як лінгвістычнай дысцыплінай, калі аб'ектам вывучэння і той, і другой з'яўляюцца крылатыя афарызмы [6]. Тую частку эпталогіі (або крылаталогіі), што вывучае афарызмы, мэтазгодна, на наш погляд, кваліфікаваць як раздзел лінгвістычнай афарыстыкі. У сваю чаргу, такую галіну мовазнаўства, як **парэміялогія** [11; 13; 14; 15] варта разглядаць не як асобную дысцыпліну, а як адзін з раздзелаў лінгвістыкі афарызма (разам з літаратурнай афарыстыкай, што вывучае афарызмы як літаратурныя творы ці рэплікі ў літаратурных творах [10, с. 68–170], а таксама той часткай крылаталогіі, што вывучае афарызмы як крылатыя цытаты).

Матыыванасць vs. нематыыванасць агульнага значэння. Афарызмы-парэміі з пераасэнсаваным агульным значэннем паводле яго матываванасці vs. нематыыванасці падзяляюцца на два класы: **неідыяматычныя афарызмы** і **ідыяматычныя (афарызмы-ідыёмы)**. Першым уласціва як пераноснае, так і прамое значэнне. Напр.: [Валодзя:] – *Спакойнай ночы, Валёк! Ты ўжо даруй мне...* [Надзя:] – *Пабяжы на калені стань ды перапрасі.* [Валодзя:] – *А ты ўжо і прыраўнавала.* [Надзя:] – *Глядзі, за двума зайцамі пагонішся, ніводнага не зловіш* (К. Крапіва, “Зацікаўленая асоба”); *Адзін паляўнічы хваліўся сябру, што яго сабака найразумнейшы за ўсіх сабак. Сябар усумніўся. Але аднойчы, у час палявання, у іх з-пад ног выскачыла пара шаракоў. Сабака глянуў на іх і не зрушыў з месца. – Ага, бачыш? – зарагатаў шчасліва ўзрушаны гаспадар сабакі. – Разумны, шэльма! Ведае, што за двума зайцамі пагонішся, дык ні аднаго не зловіш* (беларускі народны жарт). Пад ідыяматычнымі афарызмамі разумеюцца адзінкі, якія або не маюць прамого значэння (г.зн. пры спробе іх сінтаксічнага членення пераўтвараюцца ў свабодныя сказы тоеснага лексічнага складу і губляюць значэнне абагульнення), або ўвогуле страцілі

сваю ўнутраную форму. Напр.: *Багатаму чорт дзяцей калыша* ('Багатаму ўсё ўдаецца, ва ўсім шанцуе'); *Папраў казе хвост* ('Не ўмешвайся не ў свае справы'). Тое самае і ў іншых мовах: руск. *Год прожил, так и рог нажил, другой проживёшь – и второй наживёшь* ('З гадамі чалавек разумнее'); польск. *Każdy ma swego mola, co go gryzie* ('Кожнага хвалюе сваё, у кожнага свае праблемы') і да т.п.

Размежаванне афарызмаў па іх асноўных класах не з'яўляецца жорстка дэтэрмінаваным. З прычыны індывідуальнай вар'іраванасці маўлення і дынамічнага характару сістэмы мовы афарызмы могуць страчаць уласцівасці аднаго класа і набываць прыметы іншага класа. Усе змяненні такога кшталту адбываюцца паслядоўна і абумоўлены вызначанай іерархіяй агульных класаў афарыстычных адзінак. Пры гэтым паслядоўнае змяненне ў дзяхранічнай перспектыве прыналежнасці афарызмаў да пэўнага класа нярэдка абумоўлівае ўзнікненне ў сінхраніі аманімічных адносін паміж адзінкамі розных класаў (адзін і той жа афарызм ў маўленні адначасова можа ўзнаўляцца як крылатае выслоўе і як парэмія, можа стварацца кожны раз нанова як рэкурэнтная адзінка і ўзнаўляцца як агульнамоўная адзінка і г.д.).

Такім чынам, адносіны паміж агульнымі класамі афарыстычных адзінак маюць характар апазіцыі, іерархіі і функцыянальнай дынамікі, што яскрава маніфестуе іх сістэмны характар.

Даследаванне выканана ў межах ДПНД 2021–2025 гг. (заданне ДР № 20211335).

Літаратура

1. Дядечко, Л. П. Крылатые слова как объект лингвистического описания: история и современность / Л. П. Дядечко. – Киев : Вид-во Київського ун-ту, 2002. – 291 с.
2. Дядечко, Л. П. "Крылатый слова звук", или Русская эптология / Л. П. Дядечко. – Киев : КНУ им. Т. Шевченко, 2007. – 335 с.
3. Иванов, Е. Е. Критерии систематизации афористического материала как объекта лексикографического описания / Е. Е. Иванов // Проблемы истории, филологии, культуры. – 2009. – № 2 (24). – С. 88–91.
4. Иванов, Е. Е. О рекуррентности афористических единиц в современном русском языке / Е. Е. Иванов // Русистика. – 2019. – Т. 17. – № 2. – С. 157–170.
5. Иванов, Е. Е. Об основных типах афористических высказываний / Е. Е. Иванов // Веснік МДУ імя А. А. Куляшова. – 2009. – № 1 (32). – С. 126–132.
6. Иваноў Я. Я. Афарыстычнае выказванне як моўная мадэль крылатых слоў / Я. Я. Иваноў // Філолагічны студыі. – 2017. – Вып. 16. – С. 114–121.
7. Иваноў, Я. Я. Асноўныя класы афарызмаў (да праблемы сістэматызацыі афарыстычнага матэрыялу) / Я. Я. Иваноў // Фразеология германских, романских и славянских языков. – 2009. – Вып. 1. – С. 196–230.
8. Иваноў, Я. Я. Дыферэнцыяльныя прыметы афарызма / Я. Я. Иваноў. – Магілёў : Брама, 2004. – 160 с.
9. Иваноў, Я. Я. Крылатыя афарызмы ў беларускай мове : з іншамоўных літаратурных і фальклорных крыніц VIII ст. да н. э. – XX ст. : тлумачальны слоўнік / Я. Я. Иваноў. – Магілёў : МДУ імя А. А. Куляшова, 2011. – 164 с.

10. Іваноў, Я. Я. Праблемы лінгвістычнага вывучэння афарызма / Я. Я. Іваноў. – Магілёў: Брама, 2003. – 194 с.

11. Лепешаў, І. Я. Парэміялогія як асобны раздзел мовазнаўства / І. Я. Лепешаў. – Гродна : ГрДУ, 2006. – 279 с.

12. Лепешаў, І. Я. Тлумачальны слоўнік прыказак / І. Я. Лепешаў, М. А. Якалцэвіч. – Гродна : ГрДУ імя Янкі Купалы, 2011. – 695 с.

13. Парэміялогія без границ / под ред. М. А. Бредиса, О. В. Ломакиной. – М. : РУДН, 2020. – 244 с.

14. Парэміялогія в дискурсе / под ред. О. В. Ломакиной. – М. : URSS : Ленанд, 2015. – 304 с.

15. Парэміялогія на перекрестках языков и культур / под ред. Е. Е. Иванова, О. В. Ломакиной. – М. : РУДН, 2021. – 246 с.

16. Шулежкова, С. Г. Крылатые выражения русского языка, их источники и развитие / С. Г. Шулежкова. – М. : Азбуковник, 2002. – 288 с.